

Stenen om te eten

JUDITH SCHUYF

In de jaren die ik als collega van Hans Harten op het Geografisch Instituut doorbracht gingen wij regelmatig met de studenten op excursie. Het waren altijd weer de hoogtepunten van het jaar, omdat je historische geografie nu eenmaal het beste in het veld kunt beleven. Hans ervoer deze ontmoeting met steeds jonger wordende studenten daarnaast ook altijd als een confrontatie met zijn eigen normen en waarden. Met één ding had hij wel in het bijzonder moeite: de belangstelling voor koken en eten, die ook de studenten van het mannelijk geslacht aan de dag legden. Eens, in Engeland, hebben wij in een restaurant waar de bestelde maaltijd wel bijzonder lang op zich liet wachten, ruim een uur recepten zitten uitwisselen, die natuurlijk steeds luxer en exotischer werden. Hans bleef verbijsterd luisteren. Daarom serveer ik hier voor Hans Harten een vreemde maaltijd, die wellicht wat zwaar op de maag ligt.

Het onderzoek naar fossiele elementen in het Nederlandse landschap dat ik bij het Geografisch Instituut verrichtte, leidde onder andere tot de publikatie van *Heidens Nederland. Zichtbare overblijfselen van een niet-christelijk verleden* (Schuyf, 1995). Het boek geeft een overzicht van een aantal elementen die een functie in de wereld van religie en magie hadden. Een van de verschijnselen die daarin aan bod komen zijn merkwaaardige gleuven die men onder andere bij de Plechelmuskerk in Oldenzaal kan zien. Aan de zuidzijde van de kerk bevinden zich op circa 1 meter hoogte enkele rijen diepe gleuven met afgeronde zijden in de zandsteen, ongeveer 25 centimeter lang en tussen 5 en 10 cm breed en diep.

Voor Nederland is dit fenomeen beschreven door Van Deinsen en Dingeldein, in hun boek over Twente, *Het land van katoen en heide* (1939). In het aangrenzende deel van Duitsland, in de van Bentheimer zandsteen gebouwde kerken van Westfalen komt dit soort gleuven ook voor. Behalve in Oldenzaal zag men ze volgens Van Deinsen en Dingeldein ook in enkele andere kerken in Twente. Zij meenden dat het poeder als middel tegen de pest, bekend als 'pestpoeder', in water opgelost en gedronken zou zijn. Het gebruik om schraapsel van prehistorische stenen bijlen (de zogenaamde 'donderstenen') met water aangengeld aan kleine kinderen als

geneesmiddel tegen stuipen te geven kwam eveneens in Twente wel voor. Van Deinsen kende nog wel mensen die hem vertelden dit te doen.

Een bezoek in 1995 aan de Plechelmuskerk leerde dat men ter plaatse twijfelde aan deze verklaring. Men meende dat Franse soldaten er hun bajonetten aan hadden gescherpt toen ze in de kerk bivakkeerden. Ook zouden de huisvrouwen van Oldenzaal zich naar de kerk hebben gespoed ten einde hun breipennen in de gleuven te slijpen. De bevolking van Oldenzaal geloofde duidelijk niet meer aan het pestverhaal.

Op het verschijnen van *Heidens Nederland* kwamen veel reacties. Een aantal mensen stuurde me aanvullingen. Daardoor is de lijst van plaatsen waar de slijpsporen te zien zijn uitgebreid, zo dat dit een goede gelegenheid lijkt hun functie nog eens aan een nader onderzoek te onderwerpen.

Interessant is dat we nu in een aantal provincies in Nederland dit soort gleuven kennen, die zich vooral aan kerken of op grafmonumenten bevinden. (Van Deinsen vermeldt ook nog enkele grensstenen met dit verschijnsel, maar daar heb ik verder niets over teruggevonden). In Groningen komen er gleuven voor in de kerken van Termunten en Loppersum (St. Petrus uit de 13^e eeuw). Verder zijn er uit Groningen op een drietal plaatsen ook sarcofagen/grafkisten met

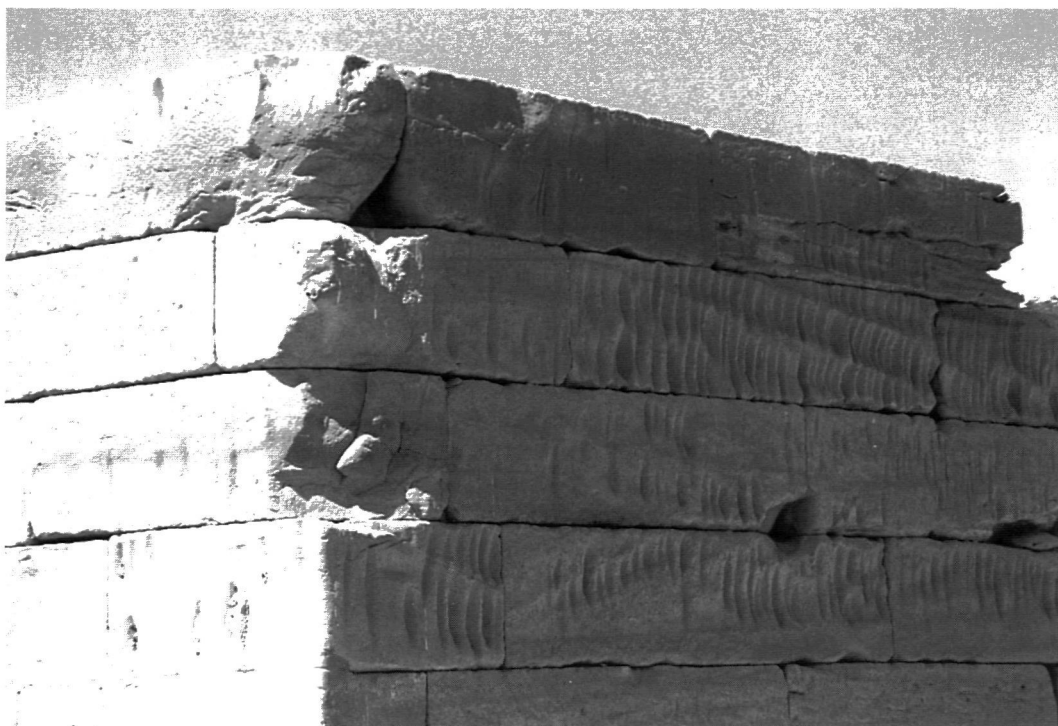
1. *St. Bavo te Aardenburg*
(foto J. Sanders).

gleuven bekend, namelijk uit de al eerder genoemde kerk van Termunten, in de St. Bonifatius van Wehe (een grafdeksel dat later als altaarsteen is gebruikt en nog later diende als stoepsteen voor de westelijke toreningang) en een grafdeksel in het voormalig Kruisherenklooster uit circa 1500 van Ter Apel.

In Overijssel vermeldde van Deinse naast de

genoemde St. Plechelmus in Oldenzaal ook de kerk van Enschede, waar ze zich bevinden in een nis in de muur van het koor die een vroegere toegang tot het kerkhof vormde, en de kerk van Delden. In Utrecht bevinden zich gleuven op de kerk van Bunschoten. In Holland zijn er groeven in de basementen van de meest westelijke zuilen van het koor van de St. Vitus (rond

2. Koptische kerk, Dendera, Opper-Egypte
(foto J. Schuyf).

1400), alsmede aan de kerken van Rhooen en Poortugaal, die beide uit de 15e/16e eeuw dateren. In Zeeland zijn er groeven op de 10e-eeuwse St. Bavo in Aardenburg (zie figuur 1). Ook hier bevinden ze zich op circa één meter hoogte in de zandstenen hoeken van de kerk. Tenslotte is er een tweetal vermeldingen uit Limburg: in het Camillusklooster te Vaals werd stof uit de cel van St. Camillus verkocht om op wonden gestrooid te worden. In Susteren bevonden zich groeven op de voormalige stiftskerk uit de 10e eeuw.

Deze lijst kan ongetwijfeld met meer voorbeelden worden aangevuld. Twee dingen vallen in eerste instantie op: het gebruikte materiaal is zonder uitzondering zandsteen. Daarnaast is er geen enkele lijn te ontdekken in de datering of het patrocinium van de kerk; kennelijk gaat het

hier om een wijd verspreid verschijnsel, dat niet verbonden was met één speciale heilige. Wel is er een duidelijke link met het kerkgebouw en zijn directe omgeving zelf te leggen, waardoor de vraag weer actueel wordt in hoeverre we hier met een 'heidens' relict te maken zouden kunnen hebben.

Het gebruik van stenen en aarde voor magische en geneeskrachtige doeleinden wordt bij vele niet- en voorchristelijke gemeenschappen vermeld en werd in het volksgeloof overgenomen. Stenen konden allerlei functies hebben, maar in dit geval hebben we specifiek te maken met hun heilskrachtige werking. Die kon zowel curatief als preventief zijn. Een voorbeeld van preventieve werking is het meegeven van stenen als amulet. Curatief gebruik lag voor de hand wanneer men eenmaal een ziekte had. Zo moeten we waarschijnlijk het gebruik van het kerk-schraapsel ook opvatten. In Schotland meende men nog in de 19^e eeuw veeziekten te kunnen

genezen door het vee water te drinken te geven, waarin stenen werden gedoopt die voor waarzeggerij waren gebruikt. Op vergelijkbare wijze werden in veel delen van de wereld de donderstenen gebruikt. In Frankrijk en België was het gebruikelijk het schraapsel van heiligenbeelden te drinken als middel tegen kinderloosheid.

Een zekere gids ten aanzien van de 'heidense' gebruiken, die door de middeleeuwse kerk verboden werden, vinden we in de boeteboeken, die vragen bevatten die de priesters aan de gelovigen tijdens de biecht moesten stellen omtrent hun gedrag. Het is opvallend dat in deze kerkelijke boeteboeken geen enkele veroordeling te vinden is van de gewoonte om kerkschraapsel te drinken. In tegendeel, in de 6^e eeuw prijst Gregorius van Tours in zijn heiligenleven van St. Martinus het gebruik om afschraapsel van de grafstenen van heiligen als geneesmiddel te drinken van harte aan. Volgens hem hielp dat beter dan welk aards geneesmiddel ook. Het *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* vermeldt onder het lemma *Kirchenstaub* dat de gewoonte om kerkpoeder en stof van grafornamenten te eten algemeen was. Men meende dat het een grote heilskracht had.

Het gebruik werd kennelijk in de Middeleeuwen niet als heidens gepercipieerd. Daar is wel een verklaring voor te geven. Het was onder de vroege christenen gangbaar om delen van heilige lichamen te verpulveren en als medicijn te geven. Dit gebruik was zeker niet heidens. In het heidendom had men een groot ontzag voor dode lichamen, die men het liefst zo snel mogelijk en met alle mogelijke egards onder de grond stopte uit angst voor mogelijk rondspoken van een 'levend lijk' dat niet goed behandeld was. Het christelijk gesleep met relikwieën werd binnen het heidendom met grote afschuw bekeken. Toch valt goed te veronderstellen dat op een gegeven moment de meeste heiligen opgepeu-

zeld waren (het aantal heiligen is immers eindig) en men naar een alternatief zocht. Wat volgt is een interessante syncretistische oplossing: men koppelde het in wezen heidense gebruik, waarbij stenen en aarde op magische wijze voor genezing zorgden, aan het christelijk gebruik rond de magische kracht van het dode heiligenlichaam, dat wat locatie betreft nauw verbonden was met kerk en graf.

Is dit nu een verschijnsel dat typisch is voor West-Europa? In het voorjaar van 1997 trof ik bij een bezoek aan de Hathortempel in Dendera (Egypte) exact dezelfde geloven aan. Ze bevonden zich zowel op de basis van enkele zuilen in de grote hypostylehof, als ook op de zijden van de koptische kerk, die in de 5^e eeuw op het tempel terrein werd aangelegd (zie figuur 2). Ook op de tempel van Taffeh, die zich in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden bevindt en uit de eerste eeuw AD dateert, komen dergelijke groeven voor.

NOOT

Dank aan H.G. te Olde (Zuidlaren) en A. Willeboordse & J. Sanders (Aardenburg).

LITERATUUR

- BÄCHTOLD-STÄUBLI, H. (ED.) (1927-1942). *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* (10 dln.). Berlijn en Leipzig.
- DEINSE, J.J. VAN & W.H. DINGELDEIN (1939). *Uit het land van katoen en heide; oudheidkundige en folkloristische schetsen uit Twente*. Deel II, p. 244. Enschede.
- HASTINGS, J., *Encyclopedia of religion and Ethics*, deel XI, p. 867.
- SCHUYF, JUDITH (1995). *Heidens Nederland. Zichtbare overblijfselen van een niet-christelijk verleden*. Matrijs, Utrecht.
- VERHEUL, G. (1986). *Een zwerftocht langs tien jaar Kerkepad*. Kampen. pp. 81-83.